

प्रकरण तिसरे
सामाजिक व धार्मिक कार्य

प्रकरण तिसरे

सामाजिक व धार्मिक कार्य

हिंदू धर्मात व समाज जीवनात कित्येक शतके चालत आलेले दोष नाहीसे करून नवसमाजनिर्मिती करण्यासाठी १९ व्या शतकात देशाच्या विविध भागात स्थापन झालेल्या धार्मिक संप्रदायांपैकी आर्य समाज प्रमुख होता. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी स्थापन केलेल्या या सुधारणा संप्रदायाने पंजाबमध्ये धार्मिक व सामाजिक सुधारणेला चालना दिली. सामाजिक सुधारणेच्या कार्यक्रमांमुळे आर्य समाजाची लोकप्रियता वाढली. कोल्हापूर संस्थानात आर्य समाजाने शैक्षणिक कार्याव्यतिरिक्त सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात केलेले कार्यही उल्लेखनीय आहे. त्या कार्याची प्रस्तुत प्रकरणात चर्चा करावयाची आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांनी हिंदू धर्मातील जातिभेद, अस्पृश्यता, विषमता, अंधश्रद्धा, नष्ट करण्यासाठी कोल्हापूरात आर्य समाजाची शाखा स्थापन केली. आर्य समाजाने हे दोष दूर करण्याचा प्रयत्न केला. आर्य समाजाने आपले कार्य शहरापुरते मर्यादित न ठेवता ग्रामीण भागातही लोकजागृती केली, समाजाच्या तत्वांचा प्रचार केला. जातिभेद नष्ट करून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे व हिंदू धर्म रक्षणाचे मोठे कार्य आर्य समाजाने केले. आर्य समाजाने केलेल्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणा तत्कालीन कोल्हापूर संस्थानात कशा उपयुक्त ठरल्या याचा शोध घेणे उद्बोधक ठरेल.

सामाजिक कार्य : -

आर्य समाजाने सामाजिक विषमतेविरुद्ध संगर केले. जातीभेदाचे निर्मूलन करण्यासाठी सातत्याने खटाटोप केला. त्यासाठी आर्य समाजाने आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन दिले आणि गोरगरीबांना मोलाचे सहाय्य केले.

आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन :-

आर्य समाजाने आंतरजातीय विवाहाला प्रोत्साहन देऊन सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. आर्य समाजाचे मंत्री डी.टी. मालक यांनी आंतरजातीय विवाहासाठी समाजात आवश्यक मतपरिवर्तन घडवून आणण्याचा सतत प्रयत्न केला. असे आंतरजातीय विवाह मुख्यत्वे धर्मांतरितांच्यात जास्त झालेले आढळतात. परधर्मात गेलेले पश्चातापदग्ध लोक पुन्हा हिंदू धर्मात परत आले तरी अशा लोकांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन तुच्छतेचा असे. शुध्दीकृत लोकांच्या, त्यांच्या मुलांच्या विवाहाची समस्या निर्माण होई. अशा लोकांचे विवाह जुळवण्यासाठी डी. टी. मालकांनी खूप प्रयत्न केले. आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार करण्याविषयी लोकांचे मन वळविण्यासाठी त्यांनी दौरे केले. मतप्रचारार्थ सभांतून हजारो भाषणे केली. अशा विवाहातून ते स्वतः पौराहित्य करित असत. ^१ शुध्दीकृतांचे समाजातील स्थानही अस्थिर असल्याने असे लोक विजातीय विवाहांचा स्वीकार आनंदाने करत असत. याप्रकारे आंतरजातीय विवाहाच्या सहाय्याने सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा व जातीयता नष्ट करण्याचा प्रयत्न आर्य समाजाने केला.

जातिभेद निर्मूलन :-

आर्य समाजामध्ये सर्व जाती धर्मांचे लोक समाविष्ट होते. आर्य समाज जातिसंस्था मानत नाही. आर्य समाजाने वैदिक वर्णाश्रम धर्माचा पुरस्कार केला. पण वर्ण जन्मजात नसून कर्माप्रमाणे ठरतो असे मानले. आर्य समाजी सर्व जातींना वेदाध्यनाचा अधिकार आहे असे म्हणतात. या समाजाने मागासलेल्या जातीच्या उन्नतीसाठी फार कष्ट घेतले. जन्माएवजी गुणाची कसोटी लावून समाजाने खऱ्या अर्थाने लोकशाहीस प्रारंभ केला.

आर्य समाजाने जातीपातीची बंधने झुगारून देऊन आपण सर्व एक आहोत ही भावना समाजात रुजवली. आर्य समाज विशिष्ट जातीचा नसून ती एक समुदायाची चळवळ आहे. म्हणूनच समाजातील सर्व थरांतील लोकांना आर्य समाजाने दीक्षा देऊन जातीयता निर्मूलनास हातभार लावला. आर्य समाजाची दीक्षा कोणत्याही जातीच्या अथवा पंथाच्या लोकांना घेता येत होती.

सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी आर्य समाजाने राजाराम कॉलेजमध्ये गॅदरिंगप्रसंगी मुसलमान व अस्पृश्य वर्गांना सहभोजने करून लोकांचा दृष्टीकोन बदलण्याच्या कामी चांगले काम केले होते.^२ समाजातर्फे 'अस्पृश्यता निवारण' या विषयावर ठिकठिकाणी मान्यवरांच्या व्याख्यानांचे आयोजन केले जात होते. आर्य समाजाच्या डिसेंबर १९२७ साली झालेल्या वार्षिकात्सवावेळी २४ डिसेंबरला 'अस्पृश्य कॉन्फरन्स' श्री. के.जी. बागल वकील यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. त्यात श्री. महाराज सरकार यांचेकडे खालील ठराव पाठवणेबद्दल सभेने ठरविले. ते -

१. कै. शाहू महाराजांच्या वेळी झालेले अस्पृश्यांसंबंधीचे ठराव चांगल्यारीतीने अंमलात यावेत.
२. हल्ली नोकरी मिळण्यास मॅट्रिक किंवा मुलकी परीक्षा पास व्हावी लागते, ही अट अस्पृश्य वर्गापुरती कमी करण्यात यावी. जरूर तितके शिक्षण पाहून नोकरी द्यावी.
३. अलिकडे मांग लोकांना पोलिस पाटलाकडे रोज हजरी देण्याचा हुकुम झाला आहे, तो फार जाचक आहे. तो रद्द व्हावा. फक्त ज्यांना कैदेची शिक्षा झाली असेल त्यांच्याच मागे जरूर तर हजरी लावावी.^३

कोल्हापूर दरबारने अस्पृश्यता निवारणाचा कायदा केला होता, तथापि लोकांकडून अस्पृश्यांना त्रास होई, म्हणून डॉ. बाळकृष्ण यांनी ठिकठिकाणी जाऊन स्पृश्य लोकांचे मतपरिवर्तन केले.^४ त्यांनी आर्य समाजामार्फत हरिजनांची सुधारणा

करण्याची जी उज्वल कामगिरी केली ती अत्यंत संस्मरणीय आहे. गुरुकुलातील मुलांना ते आपली मुले समजत व त्यांचे जेवणखाण, आरोग्य, अभ्यास, कपडेलते, इ. ची जीवापाड काळजी घेत. आर्य समाजाचा हरिजनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रसार व्हावा व त्यांच्या अडीअडचणी समाजास समजाव्या म्हणून त्यांनी हरिजनांतील काही मुलांना शिक्षण दिले, त्यांना आर्य समाजाचे प्रचारक म्हणून नेमून त्यांच्या अडचणी समजावून घेतल्या व त्या दूर केल्या. डॉ. बाळकृष्ण यांनी हरिजनांची सर्वांगिण उन्नती व्हावी म्हणून पुष्कळ श्रम स्वतः तर केलेच व दुसऱ्याकडूनही करवून घेता आले तितके घेतले. हरिजनांचे थोर व विद्वान पुढारी डॉ. आंबेडकर यांचा व डॉ. बाळकृष्ण यांचा अत्यंत जिवाळ्याचा स्नेह होता.^५

डॉ. बाळकृष्ण यांनी आर्य समाजाद्वारा कोल्हापूर इलाखाभर प्रचार कार्य करून हरिजनांच्या दुःस्थितीचे अवलोकन केले, त्यांच्या निवारार्थ जिवापाड श्रम केले, त्यांच्या वस्तीत सभा भरविल्या व त्यांना आपल्या गोड, साध्या, सोप्या भाषेत उपदेश करून खऱ्या उन्नतीचा मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न केला. हेर्ले येथील आर्य समाजिस्ट लोकांनी आपणास मंदिर प्रवेश व गाव पाणवठ्यावर पाणी भरण्याची मोकळीक मिळावी. म्हणून श्रीमंत क्षात्रजगद्गुरू यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा भरविली. याचा परिणाम असा झाला की, गावातील दुकानदारांनी हरिजनांना माल देणेचे बंद केले. ही बातमी डॉ. बाळकृष्ण यांना कळताच आर्य समाजामार्फत रूपये २००/- खर्चून 'श्रध्दानंद' नावाचे स्टोअर सुरू केले. व हरिजन लोकांची गैरसोय दूर केली. तसेच करवीर दरबारकडून त्यांच्या वसाहतीकरिता स्वतंत्र जागा मिळवून दिली. कोल्हापूर येथील शुगर मिल, शाहू मिल, व इचलकरंजी, सांगली, इत्यादी ठिकाणच्या कारखान्यांतून पुष्कळशा हरिजनांना नोकऱ्या लावून दिल्या.^६

डॉ. बाळकृष्ण यांच्याप्रमाणेच आर्य समाजाचे अस्पृश्योद्धारांचे कार्य डी.टी. मालक यांनी नेटाने केले. अस्पृश्यांना सरकारी सोयी सवलती मिळवून देण्यासाठी, त्यांच्यावरील अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी, मांगकी - म्हारकीसारखी वेठबिगारी नाहीशी करण्यासाठी त्यांनी सतत प्रयत्न केले. महाराष्ट्र शासनाने १९७५ साली त्यांना 'दलितमित्र' ही पदवी बहाल करून त्यांच्या या सवेचा गौरव केला.^७

आर्य कुमार सभा:-

आर्य समाजाच्या सामाजिक जागृतीमध्ये आर्य कुमार सभेचा वाटाही महत्वाचा आहे. तरूणांचे संघटन व आत्मोन्नती व्हावी या हेतूने 'आर्य कुमार सभा' नावाच्या संस्था उत्तर हिंदुस्थानात आर्य समाजाने चालविल्या होत्या. तशी संस्था येथेही कोल्हापूर आर्य समाजाच्या नियंत्रणाखाली स्थापन करण्यात आली. या संस्थेच्या नियामक मंडळाचे डॉ. बाळकृष्ण शेवटपर्यंत अध्यक्ष होते.^८

आर्य कुमार सभांच्याव्दारा मुलांना नागरिक बनण्यास योग्य सवलती मिळून त्यांना लोकसेवेचे शिक्षण मिळावे म्हणून संध्याहवन, धार्मिक सिध्दांत, स्वाध्याय, त्यांच्या अभ्यासाची सोय केली जात असे. वाचन मंदिरांना जोडून व्यायामशाळा, क्रीडांगणे असत. जत्रा, महामारी, महापूर, दुष्काळ अशा संकटप्रसंगी व्यवस्थितरीतीने लोकसेवा कशी करावी हे शिकविले जात होते. देशातील सर्व कुमार सभांच्या प्रतिनिधींचे संमेलन वर्षातून एकदा एखाद्या प्रसिध्द ठिकाणी होत असे. तेथे विविध विषयांवर व्याख्याने, वादविवाद, शारीरिक व मर्दानी खेळाचे सामने, सहभोजने, दुर्व्यसन- त्यागप्रतिज्ञा वगैरे गोष्टी होत असत. अशा संमेलनाव्दारा कुमारांना प्रातिनिधीक पध्दतीचे शिक्षण सहजच मिळत असे.^९

आर्य कुमार सभा ही आर्य समाजाची प्रचार व जागृती करणारी शाखा होती. मार्च, १९३७ साली आर्य कुमार सभेच्या नेतृत्वाखाली कोल्हापूर संस्थानातील कुंभोज,

पट्टणकोडोली, रेंदाळ वगैरे खेडेगावात वैदिक धर्मप्रचार, अस्पृश्योधार, ग्राम संघटना, वगैरेच्या प्रचारार्थ श्री. भाऊराव पाटील, ओघले, महादेवशास्त्री दिवेकर, डॉ. बाळकृष्ण, रावसा.शिंदे, रावसा.भोसले, श्री. डी. टी. मालकं, पं. वालावलकर वगैरेची व्याख्याने झाली. या मंडळींनी तेथील अस्पृश्यांच्या वसाहतीत प्रत्यक्ष जाऊन त्यांना व धर्मातरीत लोकांना आपलेपणाने हिंदूधर्माची महती सांगून पटवून दिली. या आर्य कुमार सभेच्या कार्याचा निश्चितच चांगला परिणाम झाला. ^{१०}

आर्य औषधालय :-

कोल्हापूर आर्य समाजातर्फे हुतात्मा श्रध्दानंद स्मारक मंदिरात २ ऑक्टोबर, १९४० पासून 'आर्य औषधालय' या नावाचे श्रीमान गुरुदत्तजी वानप्रस्थी यांच्या नेतृत्वाखाली औषधालय सुरू करण्यात आले होते. येथे गोरगरिबांना मोफत औषध दिले जात होते व इतर लोकांकडून दर दिवशी प्रत्येकी १ आणा घेण्यात येत होता. ^{११}

हिंदू राष्ट्रीय निधी :-

१६ ऑगस्ट, १९४१ रोजी हिंदू राष्ट्रीय निधी जमविणेसाठी येथील प्रमुख नागरिकांची सभा श्रध्दानंद स्मारक मंदिरात डॉ. बोस यांच्या अध्यक्षतेखाली भरून निधी जमविणेचे ठरले होते व त्या कार्यासाठी एक निधी समिती निवडणेत आली होती. ^{१२}

निर्वासित समितीशी आर्य समाजाचे सहकार्य :-

सन १९४७ ला भारताची फाळणी झाल्यानंतर देशाच्या विविध भागात निर्वासित जात होते. यावेळी ऑक्टोबर, १९४७ मध्ये स्थानिक आर्य समाजाच्या कार्यकारी मंडळाची सभा श्रध्दानंद स्मारक मंदिरात झाली व जे हिंदू व शिख निर्वासित कोल्हापूरस येत होते. त्यांच्या सोयीसाठी करवीर दरबार व नागरिक यांच्यातर्फे जी व्यवस्था करण्यात

येणार होती, त्यांच्याशी आर्य समाज व आर्य समाजाच्या सर्व शिक्षणसंस्था यांच्यातर्फे पूर्णपणे सहकार्य करण्याचे ठरले होते.^{१३}

विधवा पुनर्विवाह :-

१९ व्या शतकात अनेक समाज पुधारकांनी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला. त्यासाठी विविध मंडळांची स्थापना केली होती. हिंदू समाजातील बालविवाहाच्या प्रथेमुळे अनेक बालिकांना विधवेचे जीवन जागे लागत असे. कोल्हापूर आर्य समाजाने विधवा पुनर्विवाह घडवून आणल्याचे आढळत नाही. परंतु आर्य समाजाच्या मार्च १९२६ मध्ये झालेल्या व्याख्यानमालेत 'विधवा पुनर्विवाह' या विषयावर वादविवाद झाला होता. यावेळी श्री. खंडेराव बागल यांनी पुढील मुद्दे मांडले. पुनर्विवाह हा केवळ ब्राह्मण वर्ग व अगदी लहानसा मराठा सरदार मानकरी वर्ग यांचे पुरताच लागू होईल. उच्च वर्गांनी ही गोष्ट विधवांचे इच्छेवर ठेवावी. विधवांवर पुनर्विवाह लादू नयेत. मात्र ब्राह्मण वर्गातील विधवांची हीन स्थिती दूर करावी. त्यांनी डोक्यावर केस ठेवावेत. कुंकूमतिलक हा बालपणापासूनच आहे, तो काही नवऱ्याबरोबरच आलेला नसतो. म्हणून कुंकू पुसण्याचे कारण नाही.^{१४}

या प्रकारे 'विधवा पुनर्विवाह' या विषयावर वादविवादाचे आयोजन करून आर्य समाजाने लोकजागृती करण्याचा प्रयत्न केला.

कोल्हापूर आर्य समाजातर्फे वरील सामाजिक कार्याबरोबरच समाज सुधारणेसाठी व समाज उन्नतीसाठी वेळोवेळी कोल्हापूर व आसपासच्या ग्रामीण भागात मान्यवर व्यक्तींच्या व्याख्यानांचे आयोजन केले जात असे. याशिवाय देशातील प्रमुख राष्ट्रीय नेते, आर्य समाजाचे प्रमुख कार्यकर्ते यांची जयंती व स्मृती दिन साजरे केले जात. उदा. श्रध्दानंद दिन, शाहू जयंती, शाहू पुण्यतिथी, शिवराज्याभिषेक दिन, महाराणी ताराबाई यांची पुण्यतिथी, ऋषी दयानंद निर्वाण दिन, डॉ. बाळकृष्ण स्मृतिदिन, गांधी जयंती,

गांधी स्मृतिदिन, नेहरू जयंती साजरी केली जात असे. यावेळी त्या त्या व्यक्तींच्या चरित्र व कार्यावर समाजातील सुशिक्षित, प्रतिष्ठित व्यक्तींची भाषणे होत. तसेच होमहवन, वैदिक प्रार्थना, शांतिपाठ होत असे.

आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी आपल्या सुधारणा चळवळीचे लोण सर्वत्र पसरविण्यास प्रारंभ केला. सुधारणेतून लोकजागृतीचे आणि राष्ट्रधर्माचे महत्त्व जनतेला पटू लागले होते. आर्य समाजाने जातीभेद, अस्पृश्यता नष्ट करून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर केला.

धार्मिक कार्य :-

आर्य समाजाचे धार्मिक क्षेत्रातील कार्य फार कट्टर असे आहे. आर्य समाजाने परधर्माचे आक्रमण थोपविले. हिंदूधर्मास लागलेली गळती या समाजाने थांबविली. ख्रिस्ती मिशनरी व मुसलमानी धर्म यांचे हिंदू धर्मावर जे आक्रमण झाले होते ते आक्रमण आर्य समाजाने नाहीसे केले. आर्य समाजिस्ट हे चिवट, व्याघ्रसंगी, कष्टाळू व सेवाभावी असल्याने त्यांना परधर्मीयांचे शत्रूत्वही सहन करावे लागले. यातच आर्य समाजाचे प्रमुख स्वामी श्रध्दानंद यांचा दिल्लीत खूनही झाला होता. 'मोडेन पण वाकणार नाही' या त्यांच्या वृत्तीमुळे या आर्य समाजाकडे शाहू महाराज आकर्षित झाले होते.

कोल्हापूरात गुरूकुलाच्या शैक्षणिक कार्याबरोबरच धार्मिक क्षेत्रातही आर्य समाजाने चांगली कामगिरी बजावली. भजने, प्रार्थना, व्याख्याने, याद्वारा आर्य समाजाने चांगली जागृती केली. खेड्यापाड्यात आर्य समाज प्रचारकांनी दौरे काढले. स्पृश्यास्पृश्य समाजात या समाजाने चांगली धार्मिक जागृती केली. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या धर्मांतरविधीस या जागृतीने चांगला आळा बसला. हिंदू धर्माचे स्वरूप तेजस्वी झाले. आर्य समाजिस्टांचा मुख्य धर्मग्रंथ 'सत्यार्थ प्रकाश' याचाही प्रसार ठिकठिकाणी करण्यात आला. कोल्हापूरात आर्य समाजाची शुध्दीकरण चळवळ प्रभावी झाली.^{१५}

शुध्दीकरण चळवळ :-

करवीर आर्य समाजाने केलेल्या कार्यात शुध्दकरण चळवळ ही एक महत्वाची कामगिरी मानली जाते. हिंदू धर्मातून परधर्मात गेलेल्यांना परत स्वधर्मात शुध्द करून घेण्याचे कार्य आर्य समाजाने केले. हिंदू धर्माने कृत्रिम जातीभेद, वर्णभेद, निर्माण करून कनिष्ठ वर्गियांना वर्षानुवर्षे अमानुषतेची वागणूक दिली. त्याचा फायदा मुस्लीम, ख्रिश्चन, यासारख्या परधर्मियांनी घेतला. हजारो हिंदूनी धर्मांतर केले. या धर्मांतरितांपैकी काही जणांना नंतर पश्चाताप झाला. अशांना पुन्हा हिंदू धर्मात परत घेण्याचे कार्य आर्य समाजाने हाती घेतले होते.^{१६} आर्य समाजाने कोल्हापूर व आसपासच्या खेडेगावात शुध्दीकरणे मोठ्या प्रमाणावर घडवून आणली.

शुध्दीकरण करून हिंदू धर्मात प्रवेश केल्यानंतर त्या व्यक्तींच्या मूळच्या नावात बदल केल्याचा एक उल्लेख मिळतो. २७ नोव्हेंबर, १९२७ रोजी करवीर आर्य समाजातर्फे रा. केशव (ख्रिश्चन) व रा. सुलतान (मुसलमान) या दोघांस विधीयुक्त शुध्द करून हिंदू धर्मात घेण्यात आले होते. सुलतानाचे नाव 'ज्ञानदेव' असे ठेवण्यात आले होते.^{१७}

कोल्हापूर आर्य समाजाने शुध्दीकरणाचे काम किती मोठ्या प्रमाणावर केले होते हे पुढील उदाहरणांवरून दिसून येते.

करवीर आर्य समाजातर्फे ता. २१/८/१९३८ रोजी कसबा सांगाव येथे हरिजन वस्तीत स्थानिक कार्यकर्ते दादोबा मगदूम यांच्या अध्यक्षतेखाली ५/६ ख्रिस्ती मंडळींना शुध्द करून हिंदू धर्मात घेण्यात आले.^{१८}

जानेवारी, १९३८ मध्ये मौजे असुर्ले गावच्या १३ ख्रिश्चन कुटुंबियांचे शुध्दीकरण करण्यात येऊन त्यांना हिंदू धर्मात घेण्यात आले.^{१९}

१९३६ च्या सुमारास कोल्हापुरात हिंदू सभेची स्थापना झाली. अॅड. शंकरराव दाभोळकर हे या संघटनेचे नेते होते. त्यांनी तीन वर्षात अकरा हजार धर्मांतरितांचे शुध्दीकरण करण्याचा संकल्प केला होता. पण आर्य समाजाच्या सहकार्याशिवाय हा संकल्प पूर्ण होऊ शकणार नाही. अशी त्यांची खात्री पटल्यानंतर त्यांनी आर्य समाजाचे अध्यक्ष डॉ. बाळकृष्ण यांना सहाय्याची विनंती केली. हिंदू सभा व आर्य समाज या संघटनांनी संयुक्त मोहिम राबविली व अकरा हजारांच्या शुध्दीकरणाचा संकल्प पूर्ण झाला. या मोहिमेसाठी डी. टी. मालकांनी अत्यंत परिश्रम घेतले. मा. ता. मोरे, आबा मांग जाखलेकर, रा. कृ. कदम, ए. सी. बोस, ए. के. घोरपडे, दगडू दबडे, दा. धों. पाटील, जी. के. कुन्हाडे, दामुअण्णा जोशी या कार्यकर्त्यांनीही या मोहिमेत मोलाची कामगिरी बजावली.^{२०}

बांबवडे, चरण वगैरे भागात हिंदू सभेचे प्रचारक दोनवेळा जाऊन आले. त्यांच्या धर्मोपदेशाचा परिणाम होऊन तीन ख्रिश्चन हिंदू होण्यासाठी तयार झाले. त्यानुसार कोल्हापुरात ता. ६/५/१९३८ रोजी त्यांचे शुध्दीकरण आर्य समाजातर्फे करण्यात आले.

वडणगे येथे महार व मांग यांची वस्ती सव्वाशेच्यावर होती. महारांमध्ये एकही ख्रिस्ती नव्हता. मांग मात्र सर्वच्या सर्व ख्रिस्ती झाले होते. त्यांचे ख्रिस्तीकरण निरनिराळ्या काळी झाले होते. या ख्रिश्चनांतील पांडुरंग मिसाळ नावाचे गृहस्थ ख्रिश्चन धर्म प्रचारक झाले होते. वडणग्याच्या आसपास चारपाच गावात जे ख्रिश्चन झाले होते ते या मिसळांच्या प्रयत्नांमुळे झाले होते. वडणग्यास हिंदू धर्म प्रचारकाच्या दोन - तीन फेऱ्या झाल्या. तिसऱ्या वेळी आर्य समाजाचे प्रचारक श्री. मालक गेले होते. हिंदू सभा व आर्य समाज यांचा संयुक्त उपदेश ख्रिश्चनांच्या गळी उतरला. लगेच ख्रिश्चनांच्या दोन पुढाऱ्यांनी हिंदू सभेकडे शुध्द होण्याकरिता धाव घेतली. सभेने आर्य समाजाचे संपूर्ण सहाय्य घेवून ता. ८/६/१९३८ हा शुध्दीदिन ठरविला. करवीरच्या ख्रिस्ती प्रचारकांनी ख्रिश्चनांनी हिंदू होवू नये म्हणून शिकस्तीचा प्रयत्न केला. वडणग्याच्या ख्रिस्तांनी प्रभू

येशूची प्रार्थना जवळ - जवळ तासभर केली. शुध्दीकरणाची वेळ झाली. श्री. मालक व कुन्हाडे यांनी होमहवन इ. कार्यक्रम केला. यानंतर श्री. क्षात्रजगद्गुरू यांचे हिंदू समाजाने सामाजिक व धार्मिकदृष्ट्या कसे वागावे याविषयी व्याख्यान झाले. यावेळी श्री. मालक, कापसे, कुन्हाडे यांची भाषणे झाली. अशारीतीने सदरचा समारंभ आर्यसमाज व हिंदू सभा यांच्या प्रयत्नाने पार पडून ५६ ख्रिस्ती हिंदू धर्मात समाविष्ट झाले. ज्या कट्टर ख्रिस्ती घरात एका ख्रिस्ती प्रचारिकेने शुध्दीकरण न होण्याबद्दल प्रार्थना चालविलेली होती. त्या घरातील सर्व मंडळी हिंदू झाली, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे !

ता. ११/६/१९३८ रोजी हेली (पे. हातकणंगले) गावी शुध्दी समारंभ झाला. श्री. क्षात्रजगद्गुरू मुख्य पाहुणे होते. त्यांनी शुद्धीच्छूना समंत्रक तीर्थ देऊन त्यांना हिंदू धर्मात घेतल्याचे जाहीर केले. एकंदर २५ ख्रिस्तांना हिंदूसभा व आर्यसमाज यांच्या मार्फत हिंदूधर्माची दीक्षा दिली. क्षात्रजगद्गुरूंनी शिवाशिवाचे बंड हळूहळू नामशेष करण्याबद्दल व समतेने वागण्याबद्दल उपदेश केला. ^{२१}

ऑगस्ट १९३८ मध्ये झालेल्या श्रावणी समारंभाच्यावेळी नारळी पौणिमेच्या दिवशी १८ ख्रिस्ती लोकांना शुध्द करून हिंदू धर्मात घेण्यात आले. ^{२२}

डिसेंबर १९३८ मध्ये डी. टी. मालक यांनी बेळगाव, शहापूर, हत्तरंगी, संकेश्वर, कणगले, निष्पाणी, अतिग्रे या गावी प्रचारकार्यासाठी दौरा केला होता. ^{२३}

जून, १९३९ मध्ये सडोली, कांडगांव, कोतोली या भागातील २५ ख्रिस्ती लोकांना शुध्द करून हिंदू धर्मात घेतले. ^{२४}

जुलै, १९३९ मध्ये बोरपाडळे या गावच्या ९ माणसांच्या एका ख्रिस्ती कुटुंबास डी.टी. मालक यांनी शुध्द करून हिंदू धर्मात घेतले. ^{२५}

३० जुलै, १९३९ रोजी शिरोळ पेठ्यातील कवठेसार या गावाच्या १५ कुटुंबातील ४८ ख्रिस्ती लोकांचे डी.टी. मालक यांनी शुध्दीकरण केले.^{२६}

१३ ऑगस्ट, १९३९ मध्ये पन्हाळा पेठ्यातील कळे, कोलोली, कोतोली, करंवफण व नणुद्रे या गावाच्या १४ कुटुंबातील ६० ख्रिस्ती लोकांना डी. टी. मालक यांनी कोलोली गावच्या श्री गोडाबाईच्या देवळात यज्ञदेवतेसमोर शुध्द करून हिंदू धर्मात घेतले.^{२७}

सप्टेंबर, १९३९ मध्ये आर्य समाजातर्फे अष्टे, बावची, कोगे वगैरे गावच्या २०३ ख्रिस्ती लोकांना हिंदू धर्माची दीक्षा देण्यात आली.^{२८}

८ ऑक्टोबर, १९३९ रोजी पन्हाळा पेठ्यातील सातवे गावच्या २१ कुटुंबातील ७५ ख्रिस्ती लोकांना स्थानिक आर्य समाजातर्फे श्री. डी. टी. मालक यांनी चांगावच्या हरिजन वसाहतीत यज्ञदेवतेसमोर शुध्द करून हिंदू धर्मात परत घेतले.^{२९}

कोल्हापूर आर्य समाजातर्फे ऑक्टोबर १९३९ या महिन्यात सातवे, कोतोली व दुधोंडी या गावच्या २३५ ख्रिस्ती लोकांना समाजाचे मंत्री डी. टी. मालक यांनी हिंदू धर्माची दिक्षा दिली. या वर्षी जानेवारी ते ऑक्टोबर अखेर १४९६ विधर्मी लोकांना आर्य समाजाने हिंदू धर्मात घेतले.^{३०}

इ.स. १९३९ या वर्षात आर्य समाजाने कोल्हापूर, सांगली, मिरज आणि सातारा यांतील १५९० विधर्मी लोकांचे शुध्दीकरण करून त्यांना हिंदू धर्मात घेतले. याच भागात ५० असहाय्य लोकांची व विधवांची समाजाने सोय केली. ३०० खेडेगावात समाजाच्या प्रचारकांनी वैदिक धर्माचा व शुध्दी संघटनेचा प्रचार केला. तसेच २५,००० हरिजनांत हिंदू धर्माविषयी प्रेम निर्माण केले होते. बऱ्याच ठिकाणच्या हरिजनांना नेहमी द्याव्या लागणाऱ्या हजेऱ्या माफ केल्या होत्या. व त्यांना मोफत औषधोपचार, शिक्षणप्रसार,

पिण्याच्या पाण्याची सोय, वसाहतींना जागा व नोकऱ्या मिळवून देणे याबाबत बरेच कार्य केले होते.^{३१}

२८ डिसेंबर, १९३९ रोजी पन्हाळा पेठ्यातील बोरवडे व आरळे गावच्या २८ लोकांना उत्साही मंत्री श्री. मालक यांनी शुध्द करून घेतले.^{३२}

मार्च, १९४० मध्ये पन्हाळा पेठ्यातील देवाळे व नावली येथील २२ ख्रिस्ती लोकांना श्री. क्षात्रजगद्गुरू यांच्या अध्यक्षतेखाली विधीपूर्वक शुध्द करून घेतले होते.^{३३}

जुलै, १९४० मध्ये आर्य समाजातर्फे सातारा जिल्ह्यातील कामेरी व कुंडलवाडी या गावच्या ३ ख्रिस्ती कुटुंबातील १२ लोकांना शुध्द करून हिंदू धर्मात घेतले.^{३४}

ऑगस्ट, १९४० मध्ये मौजे कवलापूर येथील ७ ख्रिस्ती लोकांना डी.टी. मालक यांच्या नेतृत्वाखाली शुध्द करून घेण्यात आले.^{३५}

फ्रेंबुवारी, १९४१ मध्ये करवीर इलाख्यातील हुपरी भाग व रांगोळी गावचे हरिजन व स्पृश्य हिंदू यांच्यामधील तेढ विकोपास गेल्यामुळे तेथील हरिजन धर्मांतर करणार होते. या बाबतीत आर्य समाजाचे मंत्री डी. टी. मालक, श्री. कांबळे, श्री. घाटगे, वगैरेनी प्रत्यक्ष जाऊन हरिजन व स्पृश्य हिंदू यांच्यात एकी घडवून आणून हरिजनांना धर्मांतरापासून परावृत्त केले.^{३६}

मार्च, १९४१ मध्ये माले गावातील ५ लोकांना, तसेच एप्रिल, १९४१ मध्ये सातारा जिल्ह्यातील आष्टे, येळावी गावच्या दोन कुटुंबातील आठ ख्रिस्ती लोकांना त्यांच्या लेखी अर्जावरून डी.टी. मालक यांनी गुरूकुलात शुध्द करून घेतले. त्याचप्रमाणे एप्रिल १९४१ मध्येच हालोंडी, हेरले, चोकाक, माले, हातकणंगले, कोरोची, कबनूर, शिरदवाड या गावी आर्य समाजाच्या प्रचारकांनी प्रचारकार्य केले. या

दौऱ्यात श्री. टी. व्ही. कुलकर्णी यांनी कुंभोज गावातील ँका ख्रिस्ती कुटुंबातील ५ लोकांना त्यांच्या लेखी अर्जावरून शिरदवाड या गावी शुद्धी करून हिंदू धर्मात घेतले.^{३७}

कोल्हापूर आर्य समाजातर्फे जून १९४१ च्या सुरुवातीला तासगाव तालुक्यातील ५ कुटुंबातील २३ ख्रिस्ती लोकांना त्यांच्या लेखी अर्जावरून समाजाचे प्रचारक श्री. दत्तात्रय वासुदेव कुलकर्णी यांनी शुद्ध करून हिंदू धर्मात घेतले.^{३८}

आर्य समाजाचे मंत्री श्री. डी.टी. मालक व मेसर्स कुलकर्णी, मोरे, कदम यांनी सन १९४१ च्या उन्हाळ्याच्या सुट्टीत ४२ खेडेगावात प्रचारकार्य केले व २३ ख्रिस्ती लोकांना शुद्ध करून घेतले.

ता. ५/७/४१ रोजी समाजाचे प्रचारक श्री. दत्तात्रय वासुदेव कुलकर्णी यांनी शिरोळ पेठ्यातील चिप्री गावच्या २ कुटुंबातील १२ ख्रिस्ती लोकांना शुद्ध करून घेतले.^{३९}

२५ व २८ ऑगस्ट १९४१ रोजी पन्हाळा पेठ्यातील वागवे, देवगणे, कोतळी व शाहूवाडी महालातील बांबवडे या गावच्या २४ कुटुंबातील ९१ ख्रिस्ती लोकांना डी. टी. मालक यांनी शुद्ध करून हिंदू धर्मात घेतले.^{४०}

हिंदू धर्माचे संरक्षण, सुधारणा व प्रचार हेच आर्य समाजाचे मुख्य कार्य ! परधर्मीयांच्या जाच, जुलूम, जबरदस्ती व प्रचार यामुळे हिंदूधर्माला लागलेली गळती थांबविण्यासाठी कोल्हापूर आर्य समाजातर्फे दरसाल होणाऱ्या शुद्धीकार्याला डॉ. बाळकृष्ण यांनीही बराच हातभार लावला होता. त्यांनी शुद्धीकरणाला नेहमीच प्रोत्साहन दिले होते व कित्येकवेळा आपल्या प्रकृतीकडे दुर्लक्ष करून ते अशा समारंभाना जातीने हजर राहात असत.^{४१} डॉ. बाळकृष्ण हे आर्य समाजाचे अध्यक्ष झाल्यापासून त्यांच्या कारकिर्दीत जवळ- जवळ ५,००० लोकांची शुद्धी झालेली होती.

ही शुद्धी फक्त झालेली नव्हती तर पचविलीही गेली होती. कोल्हापूर, सांगली, मिरज, बेळगाव, रत्नागिरी, सातारा या सर्व दक्षिण महाराष्ट्राचे टापूत स्वामी श्रध्दनंदांप्रमाणे जर कोणी शुद्धीकार्य केले असेल तर ते करवीर आर्य समाजानेच होय ! धडाडी व जाज्वल्य धर्मनिष्ठा या गुणांमुळेच त्यांच्या हातून शुद्धीकार्य झाले व ते करताना त्यांना खूनाच्या धमकीची पत्रेही येत असत. सुरुवातीला ते खिशात रिव्हॉल्वर ठेवत असत. पण नंतर त्यांना धमकीच्या पत्रांचे काहीच वाटनासे झाले. डॉ. बाळकृष्ण यांच्या या शुद्धीकार्यास श्रीमत् क्षात्रजगद्गुरु , श्री. दाभोळकर, श्री. दामुअण्णा जोशी यांचे सहाय्य झाले.^{४२}

अशाप्रकारे आर्य समाजाने कोल्हापूर संस्थानात शुद्धीकरण मोठ्या प्रमाणावर केले होते. तसेच जेथे - जेथे शुद्धीकरण केले तेथे व निरनिराळ्या खेडेगावात प्रचारकार्य करून हिंदू धर्माची थोरवी, हरिजनोद्धार, सामाजिक सुधारणा, शुद्धीसंघटनेचे महत्त्व या विषयावर व्याख्याने देवून त्यांचे महत्त्व पटवून दिले. याप्रकारे आर्य समाजाने शुद्धीकरण चळवळीच्या सहाय्याने सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात फार मोठी जागृती निर्माण केली. समाजाच्या अशा चळवळीमुळे धर्मांतर केलेल्या लोकांना आर्य समाज हा आपला आधार वाटला होता. शुद्धीकरणाद्वारे हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्याची फार मोठी कामगिरी आर्य समाजाने केली.

वार्षिकोत्सव :-

वार्षिक उत्सव हा आर्य समाजाचा धार्मिक जागृतीचा महत्त्वाचा उपक्रम आहे. वार्षिकोत्सव म्हणजे आर्य समाजाचे एक छोटे संमेलनच होते. प्रत्येक आर्य समाजाने आपले वार्षिकोत्सव साजरे करून समाजामध्ये जागृती, संघटन करित रहावे हा त्यामागील हेतू होता.

कोल्हापूर आर्य समाजाचा वार्षिकोत्सव प्रत्येक वर्षी ४ ते ५ दिवस साजरा केला जात असे. यावेळी डॉ. बाळकृष्ण, पं. धर्मदेवजी (बेंगलोर), प्रि. भाटे, प्रो. अभ्यंकर,

श्री. क्षात्रजगद्गुरु महाराज, रा. ब. डी. एम्. भोसलेसाहेब, रा. ब. आर. पी. सावंत
 चीफ जस्टीस, रा. सा. व्ही. टी. पाटील, प्रो. ए. सी. बोस, श्री. महादेवशास्त्री दिवेकर,
 श्री. पं. नारायणशास्त्री वालावलकर, प्रि. केळवकर, प्रो. सिनॉय, रावसा, आर. जी. शिंदे,
 भाऊराव पाटील (सातारा), श्री. आण्णासाहेब भोपटकर, ओगले वगैरे विद्वान वक्त्यांची
 प्रत्येक वर्षी सामाजिक, धार्मिक विषयावर व्याख्याने होत होती. वार्षिकोत्सवाच्या वेळी
 'अस्पृश्य कॉन्फरन्स' ही आयोजित केली जात असे. समाजाच्या श्रद्धानंद हॉलमध्ये हा
 समारंभ मोठ्या थाटामाटात साजरा केला जात असे व संस्थानातील सर्व लोकांना यावेळी
 उपस्थित राहाता येत होते. आर्य समाजाच्या या वार्षिकोत्सवामुळे सामाजिक, धार्मिक
 जागृती होऊन समाजात संघटितपणाची भावना वाढीस लागण्यास मदत होत असे.

होम हवन :-

आर्य समाजाच्या धार्मिक कार्यात होम हवन हा अत्यंत महत्त्वाचा धार्मिक विधी
 आहे. कोल्हापूर आर्य समाजात होम हवनाचा विधी केला जातो. हा आर्य समाजाच्या
 दैनंदिन धार्मिक कार्याचा भाग आहे. होमहवन करणे प्रत्येक आर्य समाजी
 कार्यकर्त्यांचे कर्तव्य होते. त्यासाठी आर्य समाजात हवन कुंडही आहे. आर्य समाजाच्या
 कोणत्याही सामाजिक धार्मिक कार्यक्रमावेळी होमहवन, ईश्वरोपासना, वैदिक प्रार्थना
 होत असे. आजही कोल्हापूर आर्य समाजात होमहवनाचे कार्य समाजाचे मंत्री पार
 पाडतात. आर्य समाजाच्या धार्मिक कार्यातील हा महत्त्वाचा गाभा आहे.

वेदप्रचार कार्य :-

आर्य समाजाच्या कार्यात वेद प्रचार हा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग होता. आर्य
 समाजी वेद प्रामाण्यावर भर देतात व 'वेदाकडे परत चला' असा उपदेश करतात.
 आपापसातील मतभेद, अनिष्ट प्रथा व वेदांच्या अध्ययनाकडे दुर्लक्ष यामुळे हिंदू
 संस्कृतीचा न्हास होत चालला आहे. म्हणून वेदाचे अध्ययन करणे हे प्रत्येक आर्यांचे
 कर्तव्य आहे. आर्य समाजाच्या तत्त्वामध्येच वेदाचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले होते.

कोल्हापूर आर्य समाजानेही वेदप्रचाराचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर केले. राजर्षी शाहू महाराजांनी उत्तर हिंदुस्थानातून कट्टर आर्य समाजी संन्यासी व प्रचारक आणले होते व त्यांच्याकरवी वैदिक धर्मप्रचाराचे कार्य करवून घेतले. त्यापैकी काही प्रचारक पुढीलप्रमाणे :-

१. श्री. स्वामी परमानंदजी :-

यांनी वैदिक धर्माचे सत्यस्वरूप लहानपणापासून मुलांना समजावे म्हणून मराठी शाळा व त्यास जोडूनच, एक गुरुकुल केरले येथे काढले होते. ^{४३} या शाळेकरिता शाहू महाराजांनी विहिरी, जमिनी वगैरे दिल्या होत्या. सन १९१८ मध्ये शाहू महाराजांनी कोल्हापूरात आर्य समाजाची स्थापना करताच स्वामी परमानंदजी यांना दिली जाणारी सर्व ग्रँट विहिरी, जमिनी आर्य समाजास दिल्या. त्यांनी सुरू केलेली शाळा व गुरुकुलही आर्य समाजाच्या पदमाळा थट्टीच्या इमारतीत भरू लागले. त्यांची सर्व देखरेख रा. ब. डोंगरे, यांच्याकडे असल्यामुळे स्वामी परमानंदजी थोडेच दिवसात येथून निघून गेले. ^{४४}

२. श्री. स्वामी सत्यानंदजी :-

आर्य समाजी संन्यासी. त्यांनी कोल्हापूरातील आर्यसमाज व गुरुकुल यामध्ये काही काळ प्रमुख सेवक म्हणून काम केले. तसेच सभामधून व्याख्याने देवून भरीव कार्य केले.

३. श्री. स्वामी स्वरूपानंद :-

आर्य समाजी संन्यासी. कोल्हापूरात त्यांनी आर्य समाजाचे प्रमुख प्रचारक म्हणून कार्य केले होते.

४. श्री. स्वामी ओंकार सच्चिदानंद :-

हे आर्य समाजाचे मराठी भाषेतून वैदिक धर्माचा प्रचार करणारे उच्चकोटीचे संन्यासी होते. यांनी कोल्हापूर व आसपासच्या खेड्यातून बहुजन समाजात बरीच वर्षे फार मोठे प्रचारकार्य केले होते.

५. प्रि. नेपाळसिंग :-

हे राजाराम कॉलेजचे ^{प्रथम} आर्य समाजीचें प्रिन्सिपल होते. ते कोल्हापूर आर्य समाजाचे अध्यक्षही होते.

६. प्रि. डॉ. बाळकृष्ण :-

१९२२ साली राजाराम कॉलेजचे प्रिन्सिपल म्हणून त्यांनी कॉलेजची सूत्रे हाती घेतली. कोल्हापूर आर्य समाजाचे अध्यक्ष म्हणून स्थानिक आर्यसमाजास विस्तृत, चिरस्थायी स्वरूप देण्याचे फार मोठे कार्य जोमाने सतत सुमारे १९ वर्षे केले. त्यांच्या कारकिर्दीत केवळ राजाराम कॉलेजची नव्हे तर कोल्हापूरातील सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची फार मोठ्या जोमाने प्रगती झाली. दुय्यम शिक्षणाचे इन्स्पेक्टर म्हणूनही त्यांनी चांगले काम केले. ^{४५}

वरील आर्य समाजाच्या प्रचारकांशिवाय कोल्हापूरातील आर्य समाजाच्या स्थानिक प्रचारकांनी वेदप्रचाराचे व हिंदू धर्म प्रसाराचे कार्य संस्थानात, तसेच आसपासच्या भागात मोठ्या प्रमाणावर केले. ठिकठिकाणी व्याख्यानांचे आयोजन करून त्यांनी वैदिक धर्माचे महत्त्व समाजास पटवून दिले.

श्रावणी समारंभ :-

हिंदू लोकांत प्रत्येक शाखेची श्रावणी एकाचवेळी एकत्र अशी कधीच होत नसते. याच्या उलट आर्य समाजामध्ये सर्व हिंदूना एकत्रित जमवून सर्वांची एकाच दिवशी श्रावणी करण्याचा जो प्रयत्न असे त्यामध्ये एकीचे बीज असल्याचे आढळून येते. जो

आपल्यास हिंदू म्हणवतो, मग तो कोणत्याही पोट शाखेचा माणूस असो त्याने सर्वांबरोबर एकत्र येऊन एकाच दिवशी व एके ठिकाणी श्रावणी समारंभ साजरा करावा, असा आर्य समाजाचा कटाक्ष होता.^{४६}

कोल्हापूर आर्य समाजातर्फे प्रत्येक वर्षी नारळी पौर्णिमेच्या दिवशी सार्वजनिक श्रावणी समारंभ वैदिक पध्दतीने साजरा करण्यात येत होता. यावेळी हिंदू समाजातील सर्व थरातील लोक मोठ्या संख्येने उपस्थित रहात होते. प्रथम वैदिक मंत्रांनी प्रार्थना होवून यज्ञासमोर गायत्री मंत्राचा उच्चार करून शेकडो हिंदू प्रेमी लोक यज्ञोपवित (जानवी) धारण करत असत. याच दिवशी धर्मातरित हिंदूंना परत हिंदू धर्मात शुद्ध करूनही घेतले जात असे. प्रमुख वक्त्यांची हिंदू धर्म व श्रावणीचे महत्त्व, 'यज्ञोपवित धारण करण्याचे महत्त्व' अशा विषयांवर व्याख्याने होत असत. शेवटी शांतिपाठ होवून समारंभ समाप्त होत असे. आजही प्रत्येक वर्षी हा श्रावणी समारंभ मोठ्या उत्साहाने आर्य समाजात साजरा केला जातो.

मूर्तीपूजेस विरोध :-

आर्य समाजाने चार वेदच प्रमाण मानले. वेदात मूर्तीपूजा, अवतारवाद, तीर्थे, पौराणिक अनुष्ठाने इ. गोष्टींचा पुरस्कार नाही. आर्य समाजी मूर्तीपूजेच्या पूर्ण विरुद्ध आहेत. आर्य समाज होमहवन इ. चा पुरस्कार करतो. बळी, कर्मकांड इ. वर सुध्दा समाजाचा विश्वास नाही.

कोल्हापूर आर्य समाजातर्फे 'मूर्तीपूजा' या विषयावर चर्चा, व्याख्याने यांचे आयोजन केले जात होते. पण आर्य समाजाला या कामात मात्र यश मिळाल्याचे दिसत नाही. बहुतेक समाज मूर्तीपूजेला अनुकूल दिसून येतो.^{४७} आर्य समाज मूर्तीपूजेवर प्रखर हल्ला करित होता. पण शाहू महाराजांनीही मूर्तीपूजा सोडलेली नव्हती.^{४८}

आधुनिक भारताच्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळींच्या इतिहासात आर्य समाजाचे स्थान महनीय आहे. कोल्हापूरात आर्य समाजाने वैदिक धर्मप्रसार, जातीभेदांचे उच्चाटन, अस्पृश्यता निवारण, अनाथांचे पालन - पोषण, अंधश्रद्धांचे उच्चाटन, शुद्धीकरण चळवळ, इ.प्रकारचे कार्य केले. या सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रातील सुधारणावादी कार्यामधून आर्य समाजाने लोकांच्यामध्ये नवचैतन्याची भावना निर्माण केली. आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी आपल्या कार्यांद्वारे सुधारणा चळवळीचे लोण सर्वत्र पसरविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. कोल्हापूरात आर्य समाजाने केलेल्या शैक्षणिक कार्याबरोबरच सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रातील कार्यही महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ

१. ताकभाते म. प्र.; “निरपेक्ष समाजसेवक डी. टी. मालक ”
कोल्हापूरची मोठी माणसं (सं.) भि. ज्ञा. पाटील , पृ. ११६, ११७ .
२. हंटर ; १९ मार्च १९२६.
३. हंटर; ३० डिसेंबर १९२७.
४. दिवेकर महादेवशास्त्री, “ डॉ. बाळकृष्णांची सामाजिक कामगिरी ” ,
डॉ. बाळकृष्ण - चरित्र, कार्य, आठवणी (सं.) मो. रा. वाळंबे, पृ. १६०.
५. शेडगे वि. ब.; “ आम्हा हरिजनांचा कैवारी ” ,
डॉ. बाळकृष्ण - चरित्र, कार्य, आठवणी, उपरोक्त , पृ. १९८-१९९.
६. कित्ता ; पृ. १९९-२००.
७. ताकभाते म.प्र.; उपरोक्त, पृ. ११७ .
८. वाळंबे मो. रा. (सं.) ; डॉ. बाळकृष्ण - चरित्र, कार्य, आठवणी , पृ. ३०.
९. केळकर प्रो. वि. भा.; “ आर्य समाजाचे शिक्षणविषयक काम ” ,
राजारामियन (राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूरचे नियतकालिक),
सप्टेंबर, १९१९, पृ. २५ .
१०. सत्यवादी; ३ मार्च, १९३७ .
११. सत्यवादी; २ ऑक्टोबर, १९४०.
१२. सत्यवादी; २० ऑगस्ट, १९४१.
१३. सत्यवादी; ३ ऑक्टोबर, १९४७.
१४. हंटर; १९ मार्च, १९२६.

१५. नाईक तु. बा.; छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, पृ. ५१,५२.
१६. ताकभाते म. प्र. ; उपरोक्त, पृ. ११६.
१७. हंटर; २ डिसेंबर, १९२७.
१८. सत्यवादी; २५ ऑगस्ट, १९३७.
१९. सत्यवादी; २६ जानेवारी, १९३८.
२०. ताकभाते म. प्र.; उपरोक्त, पृ. ११६.
२१. सत्यवादी; १५ जून, १९३८.
२२. सत्यवादी; १७ ऑगस्ट, १९३८.
२३. सत्यवादी; १४ डिसेंबर, १९३८.
२४. सत्यवादी; २८ जून, १९३९.
२५. सत्यवादी; १२ जुलै, १९३९.
२६. सत्यवादी; २ ऑगस्ट, १९३९.
२७. सत्यवादी; १६ ऑगस्ट, १९३९.
२८. सत्यवादी; १३ सप्टेंबर, १९३९.
२९. सत्यवादी; ११ ऑक्टोबर, १९३९.
३०. सत्यवादी; १ नोव्हेंबर, १९३९.
३१. सत्यवादी; २० डिसेंबर, १९३९.
३२. सत्यवादी; १० जानेवारी, १९४०.
३३. सत्यवादी; १३ मार्च, १९४०.
३४. सत्यवादी; २४ जुलै, १९४०.
३५. सत्यवादी; १४ ऑगस्ट, १९४०.
३६. सत्यवादी; १२ फेब्रुवारी, १९४१.

३७. सत्यवादी; १२ मार्च, २ एप्रिल, १६ एप्रिल, १९४१.
३८. सत्यवादी; ४ जून, १९४१.
३९. सत्यवादी; ११ जून, १९४१, ९ जुलै, १९४१.
४०. सत्यवादी; ३ सप्टेंबर, १९४१.
४१. वाळंबे मो. रा.; उपरोक्त, पृ. ३१.
४२. दिवेकर महादेवशास्त्री ; उपरोक्त, पृ. १५९ ,१६०.
४३. पोळ व्ही.जी. “ आर्य समाज व कोल्हापूरची शैक्षणिक प्रगती ”,
आर्यतेज सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका, आर्यसमाज कोल्हापूर. पृ. ३९.
४४. हुजूर ऑफीस, मुलकी ठराव बुक - फसली सन १३२८,
 शाळा ठराव क्रमांक ८२७.
४५. पोळ व्ही.जी.; उपरोक्त, पृ. ३९.
४६. आर्य (पाक्षिक); १६ ऑगस्ट, १९४४.
४७. हंटर; १९ मार्च, १९२६.
४८. गर्गे स.मा. ; “शाहू महाराज आणि आर्य समाज ”, राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ,
 (सं.) पी.बी. साळुंखे, पृ. ४२६.